

Dorlion Journal

Academic Social Studies / Akademik Sosyal Arařtırmalar

Vol: 1 / Issue: 1, p. 13-23, June 2023

Klasik İşlam Tarihi Kaynaklarında Aras Tasviri *Depiction of Aras in the Classical Sources of Islamic History*

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.8051470>

Araştırma Makalesi /
Research Article

Makale Geliř Tarihi /
Article Arrival Date

05.06.2023

Makale Kabul Tarihi /
Article Accepted Date

18.06.2023

Makale Yayın Tarihi /
Article Publication Date

30.06.2023

Dorlion Journal

Prof. Dr. Hüseyin Güneş

şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
İşlam Tarihi Ana Bilim Dalı Öğretim
Üyesi.
şırnak, Türkiye

huseyingunes@sirnak.edu.tr

ORCID ID

<https://orcid.org/0000-0001-8312-4444>

Öz

Aras Nehri, İşlam tarihi kaynaklarında önemli ölçüde söz konusu edilmiştir. İşlam fetihleri sırasında nehir etrafında kümelenen yerleşim birimlerinin İşlam devletinin sınırlarına dâhil olması sürecinde Müslüman fatihlerin izlenimleri tarih kaynaklarına yansımıştır. Özellikle buradaki Büyük ve Küçük Ağrı Dağı dikkatlerini çekmiştir. Bu çerçevede kaynaklar, bölgenin siyasi, kültürel ve ekonomik şartlarının yanı sıra Aras Nehri ve Ağrı dağları hakkında dilden dile dolaşan bazı mitolojik anlatılar üzerinde durmuşlardır. Örneğın bölgedeki şehirleri teker teker sayan ve o dönemin şartlarından ayrıntılı olarak bahseden İbn Havkal şöyle demektedir: “Bu bölgelerde hayvancılık faaliyetleri oldukça yaygındır ve hayvanlar ile hayvansal ürünlerin ticareti oldukça popülerdir. Aras Nehri'nde ise lezzetli balıklar bulunmaktadır ve bu nedenle bu balıklar Irak'a kadar taşınarak satılmaktadır. Burada yaşayan Ashâbü'r-Res ise Cenab-ı Allah tarafından helak edilen bir topluluktur. Gerçekten, nehrin her iki yakasında bulunan şehirleri dikkatlice incelediğimizde, bu şehirlerin bir zamanlar büyük bir yıkıma uğradığı anlaşılmaktadır.” Aras Nehri havzasındaki tarımsal zenginliğe atıfta bulunan Yakut el-Hamevî ise Ağrı dağlarıyla ilgili efsaneleri anlatmaktadır. Ona göre, Aras Nehri'nin çevresinde benzersiz ve şaşırtıcı narlar yetişmekte ve incirler büyümektedir. Bölgedeki yoğun sinekler nedeniyle güneş ışığı fazla görülmediğı için üzüm tandırılarda kurutulmaktadır. Ebü'l-Fidâ ise Aras Nehri'nin Erzurum (Kalikala) dağlarından doğup Debîl'e (Divin) aktığını belirtmektedir. Ayrıca, nehrin etrafında üç yüz altmış harabe şehir ve köy olduğu söylenmektedir ve Kur'an'da adı geçen Ashâbü'r-Res'in burada yaşadığına işaret edilmektedir. Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı Dağı'na da değinen Yakut el-Hamevî, onları çıkılması imkânsız, her zaman karla kaplı dağlar olarak tasvir etmektedir. Bu çalışmada İbnü'l-Fakîh (öl. 289/902), İbn Hurdazbih (öl. 300/912), Kudâme b. Cafer (öl. 337/948), İstahrî (öl. 340/952), İbn Havkal (öl. 367/977), Makdisî (öl. 390/1000), Herevî (öl. 611/1215), İbn Cübeyr (öl. 614/1217), Kazvinî (öl. 682/1283), Ebü'l-Fidâ (öl. 732/1331), İbn Fadlallah el-Ömerî (öl. 749/1349) ve İbn Battûta (öl. 770/1368) gibi İşlam tarihçileri ve Müslüman gezginlerin kaleme aldıkları tarih, coğrafya, büldân ve rihleye dair eserler esas alınacaktır. Öncelikle ilgili kaynakların Aras Nehri ve çevresi hakkındaki izlenimleri, akabinde Ashabü'r-Res hakkında dile getirilen hikâyeler ve diğeri bazı mitolojik anlatımlar incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: İşlam Tarihi, Aras Nehri, Ağrı Dağı, Ashab-ı Res, Azerbaycan.

Citation Information/Kaynakça Bilgisi

Güneş, Hüseyin. “Klasik İşlam Tarihi Kaynaklarında Aras Tasviri”. *Uluslararası Dorlion Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi (DASAD)* 1/1 (June 2023), 13-23. <https://doi.org/10.5281/zenodo.8051470>

Abstract

Aras River was significantly mentioned in the Islamic sources. Impression of Muslim conquerors was reflected in the historical sources, during the Islamic conquests, in the process of joining the settlements clustered around the river to the borders of the Islamic state. Especially the Great Ararat mountains have attracted their attention. In this context, the sources emphasized the political, cultural and economic conditions of the region, as well as some mythological narratives about the Aras river and the Ararat mountain. For example, Ibn Havkal, who counted the cities in the region one by one and talked about the conditions of that period in detail, says: "Farming is more common here, and the trade of animals and animal products is popular. Delicious fish are found in the Aras River, and therefore they are transported and sold as far as Iraq. Companions of the Rass, destroyed by God Almighty, lived here. As a matter of fact, when the cities on both sides of the river are examined carefully, it is understood that these were once turned upside down." Yakut el-Hamavi who was talking about the legends about the mountains of Ararat, also mentioned the agricultural richness of the Aras River basin. He noted that wonderful pomegranates grew unlike any other around the river and his figs were astonishing. He explained that the grapes were dried in tandoor because the sun was not seen much due to the abundance of flies in the region. Ebü'l-Fidâ mentioned that the Aras (er-Rass) River flows from the Erzurum (Kalikala) mountains towards Debîl. He stated that there were three hundred and sixty ruined cities and villages around the river and pointed out that the Ashabu'r-Rass, mentioned in the Quran, lived there. In this study, works on history, geography, bulletin and the pier written by Islamic historians and Muslim travelers such as Ibn al-Faqih (d. 289/902), Ibn Hurdazbih (d.300/912), Kudâme b Cafer (d.337/948), Istahri (d.340/952), Ibn Havkal (d. 367/977), Makdisi (d. 390/1000), Herevî (d. 611/1215), Ibn Jubayr (d. 614/1217), Qazvinî (d. 682/1283), Abu'l-Fidâ (d. 732/1331), Ibn Fadlallah al-Umarî (d. 749/1349) and Ibn Battuta (d. 770/1368) will be taken as basis. First of all, the impressions of the relevant sources about the Aras River and its surroundings, then the stories about the Ashabu'r-Rass and some other mythological narratives will be examined.

Keywords: *History of Islam, Aras River, Mount Ararat, Ashab-ı Rass, Azerbaijan.*

1. GİRİŞ

Aras Nehri, Bingöl Dağı'nın (3194 m) Erzurum il sınırları içinde kalan kuzeybatı yamaçlarının zirve noktasına yakın muhitlerinde mevcut olan birçok kaynak suyunun birleşmesiyle oluşur. Güney-kuzey yönünde akan Aras, sonra kuzeydoğuya akabinde ise doğuya yönelir. Doğu cihetine doğru akıp giderken, batı-doğu doğrultusunda yer alan Tekman Havzası'ndan geçer. Bu havzada ise Aras'a bir kısım küçük su kolları da dökülür. Bu kollardan sol cenahtan ırmağa karışanlar; Palandöken (3176 m), Şahvelet (2654 m), Nalbant (2899 m) ve Sakaltutan (2402 m) dağlarından inen derelerdir. Tekman havzasında uzayıp giden Aras'ın sağ cenahtan bünyesine dâhil ettiği kollar ise; Bingöl Dağı'nın, kuzeydoğu yamaçlarından beslenen derelerin yanı sıra daha doğuda yer alan Akdağ'dan (2881 m) katılan derelerdir. Aras, tüm bu küçük dereleri bünyesinde topladıktan sonra, Tekman Havzası'nın 20 km kadar doğusunda güney-kuzey yönüne doğru yol alır. Kuzeye doğru akan Aras'a doğu cihetinde yer alan Karayazı tarafından akıp gelen Çikılğan Deresi ile buluşur. Daha kuzeyde ise Aras, doğu bölgesinde yer alan Topçu Dağı ile batı cihetinde yer alan Sakaltutan Dağı arasında bulunan dar bir vadiden geçtikten sonra Pasinler Ovası'na açılır. Adı geçen ovanın doğusunda yer alan ova sularını toplayan ve "Pasin Suyu" ismi verilen bir akarsu ile birleşen Aras Nehri, bu

noktanın yakınlarında bulunan ve İlhanlılar zamanında Vezir Emîr Çoban tarafından (1297 tarihinde) inşa edilen ve bu yapının bânisi olan vezirin adından dolayı “Çoban Köprüsü” adı ile maruf olan, yedi kemerli bir taş köprünün altından geçmektedir.

Aras Nehri, bu konumdan itibaren yine batı-doğu istikametli mecrasında; oluşumuna önemli fay hatlarının neden olduğu ve bu nedenle de tarihi süreç içerisinde büyük depremlere maruz kalan “Çöküntü Havzaları”¹ni takip eder. Buradan Horasan’ı geçmesinin akabinde ise soldan “Zivin Çayı”²ni bünyesine katar ve oradan “Arpaçayı Kavşağı”na değin birçok konumda daracık boğazlardan geçer. Sadece Kağızman dolaylarında vadisi (bir dereceye kadar) genişler. Bu muhitte, Aras’ın diğer çevresine göre daha dengeli iklim koşulları görülür. Bu bölgede muhtelif meyve bahçeleri yaygınlık kazanırken yine bu kesimde “Aras Vadisi”nin güneyinde yer alan ve eskiden beri işletilen, Kağızman tuzları bulunmaktadır. Aras, Kağızman’ın doğu taraflarında yeniden dar bir hal almakta ve burada ise “Boğum Boğazı” olarak bilinen bir boğaza dâhil olur.

Nehir, “Arpaçayı Kavşağı”³ni geçtikten sonra daha da büyürken istikameti üzerinde ise farklı derelerin kendisine katılımı ile beslenmeye devam eder. Iğdır Ovası’⁴ni geçtikten sonra da Türkiye-İran-Nahçıvan sınırlarının birleştiği yerden ülkemizi terk eder. 1059 km uzunluğu bulunan Aras Nehri’nin 548 kilometresi Türkiye Cumhuriyeti toprakları üzerinde yer almaktadır. Nehir, ülkemizi terk ettikten sonra da irili ufaklı akarsularla beslenir ki bunların en büyüğü İslam tarihi kaynaklarında sıklıkla ismi geçen Kura (Kür/Kurr) Nehri’dir. Bu nehir de Türkiye topraklarından çıkar ve Tiflis’ten geçtikten sonra Cevad civarında Aras Nehri ile birleşir. Daha sonra ortak bir delta meydana getiren bu nehirler Hazar Denizi’ne ulaşır.¹

Metin Tuncel’in günümüzdeki durumunu bu şekilde anlattığı Aras Nehri’nin, klasik İslam tarihi kaynaklarında nasıl tasvir edildiğini bu makalede ortaya koymaya çalışacağız. Aynı zamanda Aras Havzası hakkında bu kaynaklarda geçen farklı hikâyeler, mitolojik anlatılar ele alınacaktır.

Etik Kurul Beyanı

Araştırma doküman incelemesine dayalı olduğundan etik kurul onayı gerekmemektedir.

2- ARAS HAVZASI’NIN TARİHİ COĞRAFYASI

İlk büldân eseri sahiplerinden İbnü’l-Fakîh el-Hemedanî (öl. 289/902’den sonra), Aras Havzası’nın Müslümanların hâkimiyetine girişinden söz ederek konuya girmekte ve bölgeyi fetheden komutanın Habib b. Mesleme olduğunu belirtmektedir. Akabinde bölgenin geçmişine işaret ederek eski Fars krallarının buralardaki imar faaliyetlerinden söz etmekte ve hangi şehrin kimin tarafından kurulduğu anlatılmaktadır. Ona göre; binlerce yerleşim birimine sahip bu bölge dünyanın en verimli toprakları arasında sayılır. Hz. Ömer zamanında

¹ Metin Tuncel, "Aras", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Mart 2021).

Selman b. Rebia el-Bahilî komutasında ilk fetih hareketi başlamış; Hz. Osman zamanında ise Habib b. Mesleme komutasında bölge tamamıyla İslam hâkimiyeti altına girmiştir. Yaşadığı döneme kadar bölgeyi idare eden valilerin isimlerini sayan İbnü'l-Fakih, bölgenin zengin kültür ve etnik yapısına işaret ederek yüze yakın dilin buralarda konuşulduğunu zikreder.²

İbnü'l-Fakih'in tasvirine göre Aras Nehri, Kalikala'dan (Erzurum) çıkar, Arran'a uğrar ve burada Arran Nehri'yle birleşir, sonra Versan'dan geçer. Akabinde Kurr (Kura) Nehri'yle birleşerek yoluna devam eder ve Cürcan (Hazar) Denizi'ne dökülür. Aras'ın geçtiği vadiler ilgi çekicidir ve suları nadir görülen balık çeşitlerini barındırır. Mesela Şurmahi adı verilen balık çeşidi sadece burada bulunur. Senenin belli bir döneminde ortaya çıkan bu balığın eti oldukça yağlı ve lezzetlidir. Bölgeye özgü başka bazı güzellikler de vardır. Halkı der ki bizde "Terencebin" denilen menn (kudret helvası) boldur. Başka yerde bulunmayan "Kırmız" denilen kırmızı renkli böcek bizde vardır. İlkbaharda çıkan bu böcek toplandıktan sonra kaynatılır ve onunla yün renklendirilir. Kediye benzeyen el-Aşak (Vaşak) bölgede bulunur. Bunun yanı sıra çeşitli madenler ve farklı meyveler mevcuttur.³

Yaşadığı dönemde Anadolu henüz Bizans'ın elinde olduğu için İstahrî (öl. 340/952), Aras Havzası'nı Müslümanların Rumlarla mücadele alanlarından biri olarak tanımlamıştır. Azerbaycan, Cibal ve Rey halkının sınır şehri Erzurum'a (Kalikala) akınlar düzenlediklerini anlatır. Müslüman tüccarlar da Trabzon'da toplanır ve ticaret amacıyla oradan Anadolu'ya geçerler. Neşvâ (Nahçıvan), Berkerî (Muradiye) Ahlat, Malazgirt, Bitlis ve Erzurum, bölgenin mamur şehirleri arasında sayılır. Kura ve Aras içinde gemi yüzecek derecede bölgenin büyük nehirleridir. Suyu tatlı ve hafif olan Kura, Tiflis taraflarında Cenze ve Şemkur sınırındaki dağlardan çıkmaktadır. Aras Nehri de tatlı ve güzel bir su olup Ermeniye'den çıkmakta ve Versan kapısına ulaşmaktadır. Sonra Mukan'da Kura Nehri'yle birleşmekte ve denize dökülmektedir ki bu deniz Azerbaycan'daki bir göl olup Urmiye Gölü olarak bilinmektedir. Suyu tuzludur. Balıkların yetiştiği bu gölde su köpeği (كلب الماء) olarak adlandırılan bir canlı yaşamaktadır.⁴

İstahrî, bölgenin en yüksek dağı olarak Büyük Ağrı Dağı'nı tanımlamıştır. Bu dağın tepesinde sürekli kar bulunur ve zirvesine çıkmak imkânsızdır. Büyük Ağrı Dağı'nın altında ise Küçük Ağrı Dağı yer almaktadır. İçme suyu bu dağlardan sağlanır ve halk, yakacak odun ve av hayvanı ihtiyaçlarını bu bölgedeki ormanlardan karşılar. Bu bölgede fiyatlar genellikle ucuzdur. Bazı yerlerde bir koyunun fiyatı sadece iki dirhem olabilir. Bal da aynı şekilde ucuzdur. Otlatma alanları son derece verimlidir. Çevrede Sultan seviyesinde beyler hüküm sürmektedir. Şirvan'da Şirvan Han, Abhaza'da Abhaza Han hüküm sürer. Aynı zamanda Azerbaycan, Ermenistan, Rân (er-Rân/Aran) ve Cibal bölgeleri onun kontrolü altındadır. Bu

² Ebû Bekir Ahmed b. Muhammed İbnü'l-Fakih el-Hemedanî, *Kitâbü'l-Büldân*, thk. Yusuf Hâdî (Beirut: Âlemü'l-Kütüb 1996), 583-591.

³ İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, 591-592.

⁴ Ebû İshâk İbrahim b. Muhammed el-İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, ed. M. J. De Goeje (Leiden: Matbaatü Brill, 1927), 188-189.

bölgelerde Farsça ve Arapça konuşulur. Ancak Debîl civarındaki halk Ermenice konuşur. Berzea'daki insanlar ise Rânca dilini kullanır.⁵

İbn Havkal (öl. 367/977), Ermenistan, Azerbaycan ve Rân bölgelerinin uzun süredir aynı kişinin kontrolünde olduğunu belirtir ve Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dağlarını bu bölgedeki mevcut dağlar arasında sayar. Bu bölgenin eski zamanlarda Ermeni krallarının yönetiminde olduğunu ve İslam egemenliğine geçiş sürecini anlatır. Halkın çoğunluğunu Hristiyanların oluşturmasına rağmen yönetimin Müslümanların elinde kaldığını ifade eder. Bu dönemde Merzuban b. Muhammed es-Sallâr bölgenin kontrolünü elinde tutmuş, öncesinde ise Ebu's-Sâc, Müflih ve Deysem b. Şazleveyh gibi liderler hüküm sürmüştür. Azerbaycan, bu bölgeler arasında en gelişmiş bölge olup, en büyük şehri Erdebil'dir. Başkanlık sarayı, idari kurumlar ve ordu karargâhı buradadır. Binalar çoğunlukla tuğla/kerpiç ve topraktan yapılmıştır. Bu bölgede bazı olaylar olsa da genel olarak bolluk ve ucuzluk hâkimdir. Merağa, Erdebil'den sonra en büyük şehirdir. Şehir, bir dinlenme yeri gibi olan parklar, bahçeler, bol meyve ağaçları ve nehirlerle doludur. Kavun ve karpuzuyla ünlüdür. Berzea, Rân'ın başkentidir. Bereketli toprakları, ağaçları, meyveleri ve tarlalarıyla dikkat çeker. Sokakları, pazarları, hanları, hamamları, evleri ve ticaret mallarıyla mükemmel bir şehirdir. Kapılardan biri "Babu'l-Ekrâd" olarak bilinir ve arkasında geniş bir çarşı bulunur. Her pazar, çevre köylerden ve diğer yerlerden insanlar alışveriş için buraya gelir. Cuma mescitleri de oldukça geniştir ve güzeldir. Debîl, Ermenistan'ın başkentidir ve Erdebil'den daha büyüktür. Şehirde Hristiyanların sayısı fazladır. Cuma mescidi pazarın hemen yanındadır. Dokuma ve kumaş işleriyle tanınır. Buradaki Ermenilerin çoğu Hristiyandır ve her yıl hükümdara haraç verirler. Ermenistan, iç ve dış olarak ikiye ayrılır. Dış kısımda Müslümanlara ait bazı şehirler bulunur; Erciş, Malazgirt ve Ahlat gibi. Sınırları doğuda Berzea'ya, batıda Cezire bölgesine, güneyde Azerbaycan'a ve kuzeyde Kalikala (Erzurum) taraflarına kadar uzanır. Bizans topraklarına Trabzon'dan girilir. Bu yer, Bizans ile ticaret yapan Müslüman tüccarlar için bir toplanma noktasıdır. Neşevâ (Nahçıvan), Ahlat, Malazgirt, Bitlis, Kalikala, Erzen (Siirt),⁶ Meyfarikin (Silvan) ve Suruç arasındaki bölge çok verimli değildir ve sınırlı gelire sahiptir. Bu bölgelerde daha çok hayvancılık yaygındır ve hayvanlar ile hayvansal ürünlerin ticareti popülerdir. Aras Nehri'nde lezzetli balıklar bulunur ve bu nedenle Irak'a kadar taşınarak satılırlar. Ashâbü'r-Res adındaki topluluk, Cenab-ı Allah tarafından helak edilmiştir. Gerçekten de nehrin her iki yakasında bulunan şehirlere dikkatlice bakıldığında, bu şehirlerin bir zamanlar büyük bir yıkıma uğradığı anlaşılabilir. Azerbaycan halkı ve buradaki Ermenilerin ortak dili Farsçadır ve aralarında Arapça da kullanılır. Farsça konuşup Arapça anlamayan kişiler çok azdır. Çevredeki bazı Ermeniler ise Debîl, Neşevâ ve çevresindeki yerlerin halkıyla Ermenice ve diğer bazı dilleri konuşurlar. Berzea halkı ise Rânca dili kullanır. Bu bölgelerin halkı genel olarak cömerttir ve beladan uzak dururlar. İçlerinde Ehl-i Sünnet inancına sahip olanlar olduğu gibi,

⁵ İstahrî, *Mesâlikü'l-Memâlik*, 191-192.

⁶ Erzen, Siirt dolaylarında bir mıntika ismi olmakla beraber aynı zaman eski ve henüz yeri bilinmeyen bir yerdir. Geniş bilgi için bkz. Cuma Karan, *Diyâr-ı Bekr'in Sosyo-Ekonomik Tarihi (VII-X)*, (İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022), 45-49.

Haşeviye ve diğer bazı Batınî görüşlere sahip olanlar da vardır. Aslında çoğu kelamî tartışmalardan uzak duran insanlardır ve mantıkla uğraşmayı küfür olarak kabul ederler. Ayrıca, bu bölgelerde tıp ve diğer sanatlarda yetenekli kişiler bulunmaktadır.⁷

372/982 yılında kaleme alınmış olup müellifi bilinmeyen “*Hudûdü'l-Âlem*” adlı eserde ise Aras Nehri için “Kuzeyde, Oğuzların memleketindedir” denilmekte ve onun büyük, siyah ve küf kokan bir nehir olduğu vurgulanmaktadır. Aras Nehri (Nehrü'r-Res), Keymâk ve Hırhîz (Kırgız) arasına düşen dağlardan çıkıp gelir ve Guz (Oğuz topraklarının) ortasından geçerek Hazar Denizi'ne dökülür.⁸ Ağrı dağları için ise şu ifadeler yer verilmiştir:

“Bu bölgede ayrıca birbirinden ayrılmış iki dağ daha bulunmaktadır. Büyük olanın adı Cebel-i Hâris'tir. Dağın tepesine çıkmak imkânsızdır çünkü yol bulunmamaktadır ve arazi oldukça engebelidir. Cebel-i Hâris sürekli olarak karla kaplı ve soğuktur. Birçok Ermeniye şehri, avlanma ve odun ihtiyaçlarını bu dağdan karşılamaktadır. Diğer dağ ise Huveyris olarak adlandırılmaktadır ve Cebel-i Hâris'e benzemektedir, ancak daha küçüktür.”⁹

Makdisî (öl. 390/1000), bölgenin ormanlık, yeşil ve verimli topraklarına büyülenerek, onun güzelliğini cennete benzetmektedir. Azerbaycan, Arran ve Ermeniye'den oluşan havzanın halkı çoğunlukla Hıristiyandır. Müslüman olanları ise uç fikirlere sahip “Gâlfî”dirler.¹⁰ Bununla birlikte güvenilir insanlardır.¹¹

İdrîsî (öl. 560/1165) hacimli eserinde Ağrı dağlarına tek bir cümle ile yer vererek, Zevezân bölgesindeki dağların kuzeye doğru ilerleyerek Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı Dağı'yla birleştiğini ve Tiflis'e kadar uzandığını ifade etmektedir. Aras Nehri'nin de batıdan doğu tarafına doğru aktığına vurgu yapmakta ve Kalikala'dan çıkan nehrin gerçekten büyük olduğunu Arran ve Kura Nehirleri'yle birleştikten sonra Hazar Denizi'ne döküldüğünü belirtir.¹²

Yâkût el-Hamevî (öl. 626/1228), Aras Nehri havzasının tarımsal zenginliğine değinerek, nehrin çevresinde benzeri görülmemiş harika narların yetiştiğini ve incirlerinin hayranlık uyandırdığını belirtmektedir. Aynı zamanda bölgedeki yoğun sineklerden

⁷ Ebü'l-Kâsım İbn Havkal en-Nasibî, *Kitâbü Sûrati'l-Arz* (Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat 1992), 285-303.

⁸ *Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, (Müellifi Meçhul), thk. Yusuf el-Hâdî (Kahire: ed-Dârü's-Sekâfiye 1999), 60. Burada tarifi yapılan nehir, Aral Nehri'ne dökülen Seyhun Nehri olmalıdır.

⁹ *Hudûdü'l-Âlem*, 30.

¹⁰ Mezhepler tarihiyle ilgili olarak eser yazan Sünnî ve Şîf müellifleri, gâliyye terimini genellikle imâmet konusunda aşırı görüşler benimseyen ve Şîa'ya bağlılık (teşeyyu') iddia eden gruplar için kullanmışlardır. Bunun yanında bu grupların özellikle âhireti inkâr edip tenâsüh inancını benimsediklerine de dikkat çekmişlerdir. Bkz. Mustafa Öz, "Gâliyye", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 20 Mart 2021).

¹¹ Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim* (Leiden: Matbaatü Brill, 1909) 373-374.

¹² Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Hammûdî el-İdrîsî, *Nüzhetu'l-Müştâk fi İhtirâki'l-Âfâk* (Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2002), 829-830.

kaynaklanan gölgeler nedeniyle güneşin fazla görülmediği ve üzümün tandırılarda kurutulduğu bilgisini aktarmaktadır.¹³

Ebü'l-Fidâ (öl. 732/1331), Aras Nehri'nin Erzurum (Kalikala) dağlarından çıkarak Debîl'e doğru aktığını zikretmekte; ayrıca Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı Dağı'na değinerek, onları başlarında karın eksik olmadığı, çıkılması imkânsız dağlar şeklinde tarif etmektedir.¹⁴

3- AĞRI DAĞI EFSANESİ VE ARAS HAVZASIYLA İLİŞKİLENDİRİLEN KISSALAR

Yâkût el-Hamevî (öl. 626/1228), Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dağlarının (el-Hâris ve el-Hüveyris) zirvelerinde Ermeni krallarının ziyetleriyle birlikte defnedildikleri mezarların bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca, insanların bu dağlara tırmanarak kral mezarlarına ulaşmasını engelleyen bir tılsımın var olduğundan bahsetmektedir. Yine Yâkût el-Hamevî, dağların altında Ashâbü'r-Res adıyla bilinen kişilerin gömülü olduğuna inanıldığını anlatmaktadır. İbnü'l-Fakih'e atfedilen bir hikâyeye göre, Hz. Musa ile aynı ismi taşıyan bir peygamber bu bölge halkına gönderilmiş ancak halk onu yalanlamıştır. Bunun üzerine peygamber, onlara beddua etmiş ve Allah da daha önce Hicaz bölgesindeki Taif şehrinde bulunan Büyük Ağrı ve Küçük Ağrı dağlarını yerlerinden kaldırarak bu halkın başına geçirmiştir. Bu nedenle, Aras (er-Ress) halkının bu iki dağın altında kaldığına inanılmaktadır.¹⁵ Ayrıca bölge halkının Calut'un taraftarları olduğu ve haraç vermeyi reddettikleri için Davud ve Süleyman Peygamberler tarafından katledildiklerine, Calut'un da buralarda öldürüldüğüne inanılmaktadır.¹⁶

İbn Hurdazbih (öl. 300/912), eserinde genel itibariyle dünyadaki nehirlerin çıkış yerlerinden söz ederken Aras Nehri'nin de Kalikala'dan çıktığını belirtir ve yoluna devam eden nehrin Arran Nehri'yle birleştiğini, ardından Versan'dan geçtiğini ve Mecma'a vardığını ve bunun Kur'an-ı Kerim'de sözü edilen mecmeu'l-bahreyn (el-Kehf 18/60-82), yani iki denizin birleştiği yer olduğunu iddia eder. Çünkü Aras, burada Kura nehriyle birleşmekte ve yoluna devam ederek Cürcan (Hazar) Denizi'ne dökülmektedir.¹⁷

Bölgenin enteresan mekânları arasında Ağrı dağlarını gösteren Kazvinî (ö. 682/1283) ve İbnü'l-Verdi (öl. 852/1448) ise Ashâbü'r-Res hakkında Yâkût'un anlattıklarını tekrarlamıştır.¹⁸ Ebü'l-Fidâ, nehrin etrafında üç yüz altmış adet harabe şehir ve köyün

¹³ Ebü Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1977), 3/44.

¹⁴ Ebü'l-Fidâ İmadüddin İsmâil b. Ali, *Takvîmü'l-Büldân*, nşr. M. Reinaud ve Mac Guckin de Slane (Paris: A L'imprimerie Royale 1860) 59-60, 72.

¹⁵ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, 2/205.

¹⁶ Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, III/44.

¹⁷ İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. De Goeje, (Leiden: Matbaatu Brill, 1889), 76.

¹⁸ Ebü Yahya Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd* (Beyrut, Dâru Sâdır, t.y.), 495; İbnü'l-Verdi, Ebu Hafs Ömer b. Muzaffer el-Bekrî, *Haridetü'l-Acaib*, thk. Enver Mahmud Zennati (Kahire: 2008), 278-279.

bulunduğunun söylendiğine işaret etmekte ve Kur'ân-ı Kerîm'de (Furkân, 25/38; Kaf, 50/12) adı geçen Ashâbü'r-Res'in buralarda yaşamış olduğunu söylemektedir.¹⁹

En eski İslam tarihi ve coğrafya kitaplarının müellifleri arasında yer alan Yakubî (ö. 292/905), Aras Nehri'nin etrafında harap üç yüz şehir bulunduğu ve bunların Kur'an-ı Kerim'de sözü edilen Ashab-ı Res'e ait olduğunu nakleder. Rivayete göre onlara peygamber olarak gönderilen Hanzala b. Safvan'ı öldürmeleri üzerine helak edilmişlerdir. Onlar hakkında başka görüşlerin de olduğunu belirterek bu konuda anlatılanlara şüpheyle yaklaşılması gerektiğine işaret eder.²⁰ Diğer yandan Yakut el-Hamevî ve diğer müellifler, Ashabu'r-Res hakkında naklettikleri bilgileri İbnü'l-Fakih'e nispet etmişlerdir. Ancak İbnü'l-Fakih'in elimizde mevcut olan eserine baktığımızda bu bilginin orada yer almadığını veya elimize ulaşan nüshalardan bu bilginin düştüğünü görüyoruz.²¹ Bununla birlikte o döneme yakın bir zamanda yaşamış olan Makdisî (öl. 390/1000), sözü edilen Ashâbü'r-Res'in, Ağrı Dağı'nın altında medfun olduğunu belîğ bir dille ifade ederek bu anlatımın söz konusu dönemde bilindiğini göstermiştir. Edebi bir dil kullandığı eserinde konuyla ilgili ayrıntıya girmemekle birlikte el-Haris ve el-Hüveyris adlı bu dağların Taif'ten getirildiğine işaret etmiştir.²²

Kur'an'da yer alan iki âyette (Furkan 25/38 ve Kaf 50/12) "Ashâbü'r-Res" in Nûh, Âd ve Semûd kavimleriyle birlikte kendilerine gönderilen elçileri yalanladıkları, onlara inanmadıkları ve bu nedenlerden dolayı helâk edildikleri belirtilmektedir. Bunun dışında ise bir bilgi verilmemektedir. Bununla birlikte, gerek "er-Ress" kelimesinin anlamı, gerekse "Ashâbü'r-Res" in kimler olduğu, hangi dönemde ve coğrafyada yaşadıkları hususunda klasik tefsir kaynaklarında birçok rivayet mevcuttur.²³ Bu çerçevede söz konusu kavmin Aras Havzası'nda yaşadığı yönünde bir rivayet, sahabeden Abdullah b. Abbas'a (öl. 68/687) nispet edilmiştir: "Onlar, Azerbaycan'daki bir kavimdir. Peygamberlerini öldürdüler. Bunun üzerine ağaçları ve ekinleri kurudu. Onlar da açlıktan ve susuzluktan öldüler."²⁴

Fahreddin er-Râzî'nin (öl. 606/1210) de kaydettiği gibi; "Ashâbü'r-Res'in kimler olabileceği hususunda ileri sürülen görüş ve rivayetler, Kur'ân-ı Kerîm ve senedi sağlam bir haberle desteklenmiş değildir. Bu konuda bilinen tek şey, inkâr ve imansızlıkları sebebiyle Allah'ın bunları helâk etmiş olmasıdır."²⁵ Meselenin Hz. Musa ile ilişkilendirilmesi ve Musa'nın Hızır (as) ile buluştuğu yer olarak tanımlanan "Mecmau'l-Bahreyn" in Aras ve Kura Nehirleri'nin birleştiği yer olduğu görüş Yahudi dinine mensup komşu Hazarların etkisiyle doğmuş olmalıdır.

¹⁹ Ebü'l-Fidâ, *Takvîmü'l-Büldân*, 59-60.

²⁰ Ahmed b. İshak el-Yakubî (ö. 292/905), *el-Büldan* (Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye 1422), 208.

²¹ İbnü'l-Fakih, *Kitâbü'l-Büldân*, 583-592.

²² Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, 373.

²³ Ömer Faruk Harman, "Ashâbü'r-Res", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim 08 Mart 2021).

²⁴ Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Cami'u Li Ahkâmi'l-Kur'ân* (Kahire: Dârü'l-Kütübi'l-Mısriyye, 1964), 13/32.

²⁵ Ebu Abdullah Muhammed b. Öme er-Razî, *Mefatihü'l-Gayb* (Beyrut: Dâru İhya, 1420), 29/460.

Konuyla ilgili yapılmış çalışmalara göre “Mecmau'l-Bahreyn”, büyük ihtimalle “Akabe ve Süveyş” körfezlerinin birleştiği yerdir. Zira burası iki denizin birbirinden ayrıldığı ve birleştiği noktadır. Ayrıca İbn Abbas'ın naklettiği bir hadisteki bilgilerden anlaşıldığı üzere, olay (Buharî, “Tefsîr”, 18/2-4; Müslim, “Fezâ'il”, 170, 172), Hz. Musa'nın İsrâiloğulları'nı Mısır'dan çıkarıp Sina Dağı'na götürmesi ve burada vahiy almasından sonra vuku bulmuştur. Sina Dağı'na ve Sina Çölü'ne en yakın iki deniz ise Süveyş ve Akabe körfezleridir. Bilindiği kadarıyla Hz. Musa, Mısır'dan ayrıldıktan sonra denizi geçer ve Sina Yarımadası'nın batı sahilini takip ederek yoluna devam eder. Güneydeki “Sina Dağı”na ulaşan Musa, akabinde de “Arz-ı Mev'ûd”a ulaşmak üzere bu defa Sina Yarımadası'nın doğu taraflarından yukarıya çıkmıştır. İsrâiloğulları asilik yapıp söz dinlemeyince de geri dönmüş, kırk yılını Sina Yarımadası'nda geçirmiş (Mâide 5/26) ve Tevrat'ın verdiği bilgilere göre Erîhâ karşındaki “Nebo Dağı”nda vefat etmiştir (Tesniye, 34/1-4).²⁶

Diğer yandan günümüzde Hz. Nûh'un gemisinin tûfandan sonra Ağrı Dağı'na indiği yönünde bir düşünce mevcuttur. Batılı araştırmacıların etkisiyle son asırlarda öne çıkan bu düşüncenin klasik İslam tarihi kaynaklarında yer bulmamış olması dikkati çeken bir husustur. İslâm tarihçileri Ağrı Dağı'nın Nûh Tûfanı'yla irtibatını kurmak bir yana, neredeyse ondan hiç söz etmemişlerdir. İslam coğrafyacıları bölgeyi incelemiş ve Müslüman gezginler bizzat bölgeyi ziyaret ederek izlenimlerini aktarmış olsalar da eski kavimler ve peygamberlerle ilgili hikâyeler ve söylentilere odaklanmış, Ağrı dağlarının Nuh'un Tufanı ile ilişkisine dair herhangi bir bağlantıya yer vermemişlerdir. Bu durum, o dönemlerde hem İslam coğrafyasında hem de Aras Havzası'nda Ağrı dağlarını Nuh'un Tufanı ile ilişkilendiren bir düşüncenin henüz var olmadığını veya var olsa bile yaygınlaşmadığını göstermektedir. Bu konuda farklı bir inancın var olduğu durumda, kaynaklar tarafından farklı görüş ve rivayetler aktarıldığı gibi, bu düşüncenin de nakledilmesi beklenirdi. Dolayısıyla, Müslüman yazarların kasıtlı olarak böyle bir inancı gündeme getirmedikleri söylemek mümkün görünmemektedir.²⁷

SONUÇ, TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Aras Nehri, İslam tarihi kaynaklarında genel itibariyle onun Kalikala'dan (Erzurum) çıktığı Arran ve Kura Nehirleri'yle birleşikten sonra Hazar/Cürcan Denizi'ne döküldüğü şeklinde tasvir edilir. Bunun yanı sıra İstahrî örneğinde olduğu gibi onun Urumiye Gölü'ne döküldüğü şeklinde yanlış bilgi verenler de olmuştur. Ayrıca onu Seyhun Nehri'yle karıştıranlar da vardır. Nehrin sularıyla beslenen veya tam tersine nehri besleyen Aras Havzası ise bereketli topraklar olarak görülür. Yeşilliği, meyveleri, hayvan çeşitliliği ve mamur hali bölgenin takdir edilen taraflarıdır.

²⁶ Celal Kırcı, "Mecmau'l-Bahreyn", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Erişim: 08 Mart 2021).

²⁷ Hüseyin Güneş, *İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Nuh Tufanı ve Cudi Dağı* (Şırnak: Şırnak Belediyesi, 2020); Kasım Ertaş, "1915'ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/16 (Nisan 2017), 77-99

Ağrı Dağı, Aras havzanının dikkat çeken doğal güzelliklerinden biridir. Hem söz konusu dağ hem de nehir hakkında gerçeklik payı düşük bazı hikâyeler anlatılır ve bunlar Kur'an-ı Kerim'de geçen kimi kıssalarla ilişkilendirilir. Bu çerçevede Ashab-ı Res'in bu havzada yaşadığı ve ilahi emre itaatsizlikleri nedeniyle Ağrı dağları başlarına geçirilmek suretiyle helak edildikleri anlatılır. Yine Hz. Musa ile Hızır'ın buluştukları mecmau'l-bahreyn'in Aras ile Kura nehirlerinin birleştiği yer olduğu ve Calut'un da burada yaşadığı ileri sürülür.

Yazarlık Katkısı

Araştırma tek yazarlı olarak yürütülmüştür.

Etik Kurul Beyanı

Araştırma doküman incelemesine dayalı olduğundan etik kurul onayı gerekmemektedir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

- Ebü'l-Fidâ, İmadüddin İsmâil b. Ali. *Takvîmü'l-Büldân*. nşr. M. Reinaud - Mac Guckin de Slane. Paris: A L'imprimerie Royale, 1860.
- Ertaş, Kasım. "1915'ten Önce Bitlis Vilayetinde Ermeniler ve Vilayetin İdari Hayatındaki Konumları". *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 / 16 (Nisan 2017), 77-99.
- Güneş, Hüseyin. *İslam Tarihi Kaynaklarına Göre Nuh Tufanı ve Cudi Dağı*. Şırnak: Şırnak Belediyesi, 2020.
- Harman, Ömer Faruk. "Ashâbü'r-Res". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Mart 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/ashabur-res>.
- Hudûdü'l-Âlem mine'l-Meşrik ile'l-Mağrib*, (Müellifi Meçhul). thk. Yusuf el-Hâdî. Kahire: ed-Dârü's-Sekâfiye, 1999.
- İbn Havkal, Ebü'l-Kâsım en-Nasibî. *Kitâbü Sûrati'l-Arz*. Beyrut: Dâru Mektebeti'l-Hayat, 1992.
- İbn Hurdazbih, Ebü'l-Kâsım Ubeydullah b. Abdullah. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, ed. M. J. De Goeje. Leiden: Matbaatü Brill, 1889.
- İbnü'l-Fakîh, Ebü Bekir Ahmed b. Muhammed el-Hemedanî. *Kitâbü'l-Büldân*. thk. Yusuf Hâdî. Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1996.
- İbnü'l-Verdi, Ebu Hafs Ömer b. Muzaffer el-Bekrî. *Haridetü'l-Acaib*. thk. Enver Mahmud Zennati. Kahire: Mektebetü's-Sekafeti'l-İslamiyye, 2008.
- İdrisî, Ebü Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Hammûdî. *Nüzhetü'l-Müşâtâk fi İhtirâki'l-Âfâk*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2002.
- İstahrî, Ebü İshâk İbrahim b. Muhammed. *Mesâlikü'l-Memâlik*. ed. M. J. De Goeje. Leiden: Matbaatü Brill, 1927.
- Karan, Cuma. *Diyâr-ı Bekr'in Sosyo-Ekonomik Tarihi (VII-X)*. İstanbul: Kitap Dünyası Yayınları, 2022.
- Kazvinî, Ebü Yahya Zekeriya b. Muhammed. *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*. Beyrut: Dâru Sâdır, t.y.
- Kırca, Celal. "Mecmau'l-Bahreyn". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Mart 2021. <https://islamansiklopedisi.org.tr/mecmaul-bahreyn--musa-hizir>.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed. *el-Cami'u Li Ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Misriyye, 1964.
- Makdisî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsim fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*. Leiden: Matbaatü Brill, 1909.

-
- Razî, Ebu Abdullah Muhammed b. Ömer. *Mefatihü'l-Gayb*. Beyrut: Dâru İhya, 1420.
- Tuncel, Metin. "Aras". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 08 Mart 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/aras>.
- Öz, Mustafa. "Gâliyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Erişim 20 Mart 2021.
<https://islamansiklopedisi.org.tr/galiyye>.
- Yakubî, Ahmed b. İshak. *el-Büldan*. Beyrut: Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1422.
- Yakut, Ebû Abdullah Yâkût b. Abdullah el-Hamevî. *Mu'cemü'l-Büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1977.
-